

Вітчизняне державотворення

періоду Центральної Ради
крізь призму доктрини
прав людини: теоретико-
методологічний аспект

А. С. Захарчук

доктор юридичних наук, доцент
Севастопольського інституту банківської
справи Української академії банківської справи
Національного банку України

Стаття присвячена проблемам, пов'язаним із становленням в українському суспільстві доктрини прав людини на рубежі XIX–XX ст. Автор доходить висновку про те, що формування основних засад концепції прав людини було зумовлене особливостями соціально-економічного, державно-правового, національно-релігійного, теоретико-правового та політичного розвитку самодержавної Росії.

Ключові слова: права людини, правосвідомість, суспільство, право власності, свобода.

Отечественная государственность периода Центральной Рады в контексте доктрины прав человека: теоретико-методологический аспект. Статья посвящена проблемам становления в украинском обществе доктрины прав человека рубежа XIX–XX в. Автор приходит к выводу о том, что формирование основных положений концепции прав человека было обусловлено особенностями социально-экономического, государственно-правового, национально-религиозного, теоретико-правового и политического развития самодержавной России.

Ключевые слова: права человека, правовое сознание, общество, право собственности, свобода.

The Russian statehood period of the Central Rada in the context of the doctrine of human rights: theoretical-methodological aspects. The article is devoted to the problems of formation in the Ukrainian society human rights doctrine of the turn of XIX–XX centuries. The author comes to the conclusion that the formation of the basic provisions of the concept of human rights was due to the peculiarities of the socio-economic, state and legal, national, religious, theoretical-legal and political development of the autocratic Russia.

Keywords: human rights, legal consciousness, society, the right of ownership, freedom.

Реалізувавши право на незалежність, українське суспільство постало перед необхідністю формування власного державно-правового ідеалу. На цьому шляху цілком закономірно постає проблема, пов'язана з осмисленням досвіду вітчизняного державотворення процесу. Особливу увагу науковців привертають події, пов'язані з діяльністю Української Центральної Ради [1]. Дослідниками проаналізовані різноманітні аспекти становлення й розвитку української державності в період з 1917 – першої половини 1918 рр., а саме: формування державницького ідеалу в контексті політико-правової доктрини Т. Г. Шевченка, М. Драгоманова, І. Франка, Б. Кістяківського, М. Грушевського; зміст і сутність політико-правових ідеалів українського суспільства, правосвідомості селянства; становлення й конституювання Центральної Ради як представниць-

кого органу влади, її законотворчості; реалізації прав національних меншин; причин поразки Центральної Ради і т. ін. Разом з тим, такі аспекти розвитку українського суспільства, як вплив державно- й політико-правових, регіональних, соціокультурних, економічних, національних і релігійних чинників на процес формування та реалізації доктрини прав людини потребують подальшого вирішення.

Прикметно, що ціла низка характерних для Центральної Ради проблем державно-правового життя знаходить своє відображення в сучасному державотворчому процесі. Зокрема, необхідною умовою подолання Україною протиріч суспільного розвитку є широкомасштабне входження до світової і насамперед європейської спільноти. Активна співпраця з різноманітними міжнародними організаціями має сприяти реформуванню національної правової системи. Не випадково питання конституційного процесу й змісту Конституції України стали предметом розгляду Венеціанської комісії «За демократію через право». А це, в свою чергу, вимагає подальшого дослідження таких проблем, як роль держави в забезпеченні верховенства закону, права власності, місця й ролі судової гілки влади, що були ключовими як на початку ХХ ст., так і залишаються основоположними для сьогодення.

Окремі фрагменти формування доктрини прав людини знаходимо в працях О. В. Балагури [2], О. М. Гончаренка [3], в яких дослідники розвиток концепції прав людини вбачають в змісті чотирьох Універсалів Центральної Ради та Конституції УНР.

У працях Н. І. Карпачової [4] та А. М. Колодія і А. Ю. Олійника [5] зазначені проблеми розглядаються

не лише через аналіз тексту Універсалів, а крізь призму доктрини прав людини таких лідерів Центральної Ради, як М. Грушевський та В. Винниченко.

Сприйняттю доктрини прав людини українським селянством та її реалізації в законодавчій діяльності Центральної Ради присвячена наша стаття [6].

Права людини, як один із феноменів суспільного розвитку, становлять складну систему філософських, світоглядних підходів, які набули свого концептуального вираження після Другої світової війни, завершивши конституювання сучасної концепції прав людини, що прийшла на зміну доктрині природного права [7, с. 23], основний зміст якої полягає в тому, що людина від народження наділена певним об'ємом невідчужуваних, тобто таких, які ніким не надаються і ніким не позбавляються, прав.

Доктрина природного права знаходить свій розвиток у поглядах Г. Гроція, Б. Спінози, Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо та ін. і відображає й захищає суспільні) економічні, політичні, культурні) потреби буржуазного суспільства, передусім його провідної верстви – буржуазії.

Осмислення концепції прав людини, як фундаментального політико-правового феномену, неможливе без розуміння сутності суб'єкта, «людини культурної» [5, с. 15], який являє її онтологічну основу і передумову. Версія «людини культури» сприяє розумінню системи суспільних відносин і соціальної нормативності. Досліджуючи процес життєдіяльності «людини культури», маємо враховувати той факт, що вона не ізольована від реальних державно-правових, соціально-економічних, політичних, національно-релігійних і міжособистісних відносин. Доходячи висновку про те,

що специфіка правової системи зумовлена різноманітними аспектами життя суспільства, погодимось з тим, що соціальний устрій вписано у більш широку систему світобачення, яка відображає глибинні соціокультурні засади буття індивідів [5, с. 14].

Наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. у Росії відбувся перехід від станово-представницької до абсолютистської монархії. В цей період зароджується й набуває подальшого впливу, одночасно ставши опорою абсолютистській монархії, суспільно-державний суб'єкт – бюрократія.

Самодержавство уніфікувало систему управління в напрямку поширення загальноімперських порядків. В Україні ліквідується полковий адміністративно-територіальний поділ і запроваджується загальнодержавна система адміністративно-територіального правління – намісництва на чолі з генерал-губернаторами. Особливого значення посада генерал-губернатора набула в Правобережній Україні. На нього покладалась охорона прав, суспільного устрою і судочинства.

У своїй політиці самодержавство керувалося загальним принципом багатонаціональних держав – встановлення матеріальної й духовної зверхності панівної нації. Ідеї панрусизму в державній політиці почали визрівати ще в часи Катерини II. Надалі державна політика була спрямована на те, щоб ідеї російського абсолютизму стали домінуючими в імперії. На цій основі втілювалася в життя т. зв. теорія офіційної народності С. Уварова, заснована на тріаді «православ'я, самодержавство і народність», яка стала символом реакційного напрямку внутрішньої політики царизму щодо розвитку народів, які населяли Російську імперію. Як наслідок, російському самодержав-

ству вдалося не лише ліквідувати всі залишки автономії України, а й встановити жорсткий режим управління територією, яка фактично перетворилася в складову імперії.

Тому українське суспільство поставало перед дилемою: а) збереження власних, не ігноруючи універсальних принципів і підходів, що виникали в російському суспільстві, правових цінностей та відносин, або; б) повна асиміляція в імперський державно-правовий простір.

На початку ХХ століття в українському суспільстві сформувалась думка про те, що виразником і носієм національної ідеї може бути лише українське селянство. Мотивувалося це тим, що тільки воно, на відміну від зрусіфікованого українського пролетаріату, зберігає духовні традиції народу.

Початок корінних буржуазних (капіталістичних) перетворень вітчизняні науковці пов'язують з аграрною реформою 1861 р. Аналізуючи правову основу реформи, досліднику необхідно враховувати специфіку поземельного устрою, особливості земельного правового режиму окремих регіонів України, що знайшло своє відображення в Положеннях про поземельне влаштування селян, а саме: «Місцеве положення про поземельне влаштування селян, поселених на поміщицьких землях у губерніях: великоросійських, новоросійських і білоруських»; «Місцеве положення про поземельне влаштування селян, поселених на поміщицьких землях у губерніях малоросійських: Чернігівській, Полтавській і частині Харківської», «Місцеве положення про поземельне влаштування селян, поселених на поміщицьких землях в губерніях: Київській, Подільській і Волинській», що сприяло створенню дрібного селянського землево-

лодіння шляхом виходу хлібороба зі складу сільської общини з правом набуття у власність належної йому частки землі [8, с. 22]. Внаслідок реформи утворились чотири базові форми селянської земельної власності: одноособісна позанадільна спадкова; спільна позанадільна; надільна при подвірному спадковому користуванні; громадська надільна власність при громадському користуванні [8, с. 23]. Крім того, необхідно враховувати наявність в Україні такої специфічної економіко-правової категорії населення, як державні селяни, що становили 46,5 % всіх жителів українських губерній [8, с. 24].

Аналізуючи досвід проведення селянської реформи, доходимо думки про те, що на сьогодні не знайшли ґрунтового висвітлення проблеми, пов'язані з еволюцією політико-правових ідеалів післяреформеного селянства.

Як слушно зазначав Й. Фіхте, про право можна говорити лише настільки, наскільки люди усвідомлюють себе у власних відносинах один з одним [5, с. 9.]. У системі правових відносин знаходимо розуміння того, що будь-яка людина, покладаючись на власний розсуд і керуючись винятково власною волею, нікому не підзвітна, а відтак – вільна. Наприклад, право власності надає індивіду свободу володіння, користування, розпорядження [5, с. 9-10]. Зазначена гносеологічна засада прав людини знаходить у середовищі пореформеного українського селянства своєрідне бачення прав і свобод. Зокрема, представник селянської курії в III Державній думі від Херсонської губернії Сторчак так характеризує зміст земельних правовідносин: «А сказав цар, щоб була правда й порядок, то я сиджу на 3 десятинах землі, а поряд 30000 десятин,

то це не порядок і правда» [9, стлб. 322]. Відповідно, виходячи з власного розуміння прав і свобод, селяни пропонують розв'язання протиріч, пов'язаних з правом власності на землю: «Партія народної свободи пропонує нам купити землю... Невже нам потрібно ще і ще платити, щоб викупити ту землю, яка і без того давним-давно вже куплена? Ні, я думаю, ми повинні вимагати, ми повинні взяти всю землю», – зазначив селянин Кіселей з трибуни II Державної думи [10, стлб. 1950-1951].

Помітне місце в соціальній структурі народонаселення та економіці України належало буржуазії. Як свідчать матеріали Всеросійського перепису 1897 р., капітал промисловості і торгівлі знаходився в руках інтернаціональної буржуазії (російської, польської, єврейської). Натомість український капітал становив незначний відсоток. Безумовно, така ситуація не могла не позначитись на процесі формування в українському суспільстві доктрини прав людини. На наш погляд, вона відображалась у своєрідному баченні шляхів вирішення соціального й економічного становища української спільноти.

Як уявляється, логічною складовою зазначеної проблематики постає проблема, пов'язана з визначенням ролі й місця національних меншин не лише в розвитку продуктивних сил, вітчизняної культури й науки, а й кризь призму формування політико-правових ідеалів і, зокрема, прав людини. Адже не секрет, що в період Української Центральної Ради національні меншини сформували власне розуміння шляхів суспільного розвитку й прав людини. Так, під час виборчих кампаній 1917 р. до органів місцевого самоврядування найбільшу організованість і політичну

активність проявило єврейське населення [11, с. 58-59].

Із прискоренням економічного розвитку пореформеної Росії відбувалися й значні соціальні зміни. Найважливішою з них була поява нового і поки що відносно нечисленного класу – пролетаріату. Важливо підкреслити, що українці неохоче вливалися до складу міського населення. Тому характерною ознакою формування робітничого класу України було те, що цей процес відбувався не за рахунок місцевого, а прийшлого (здебільшого з російських губерній) селянства. Стаючи органічною складовою українського суспільства, спроторизоване російське селянство привнесло власне бачення прав і свобод індивіда.

Тому для визначення змісту концепції прав людини, в контексті зазначених впливів російської спільноти на українське суспільство, є аналіз політичної й правової культури правлячої нації Російської імперії.

Ліквідація кріпосної залежності зумовила певну трансформацію державно-правових відносин. В сільській місцевості утворюються органи місцевого самоврядування. Як наслідок, вирішення найважливіших справ, пов'язаних із життям села, покладалося на сільський схід. Для розгляду поточних справ схід обирав сільського старосту. Декілька сіл утворювали волость на чолі з волосним старшиною.

Земська реформа 1864 р. передбачала створення органів самоврядування на середньому рівні: губернських земських зборів і їх виконавчих органів – губернських земських управ і, аналогічно, повітових земських зборів та повітових земських управ. Непослідовність реформи, що виражалась в обмеженні прав і свобод, була зумовлена

майновим цензом і становими розрядками.

Більш радикальною була судова реформа, яка проголосила створення формально рівного для всіх суду, а також виборність, незалежність і незмінність суддів. Вводився інститут присяжних засідателів, були створені суди окружних юстицій і мирової юстиції з чітко розмежованими функціями.

Прикладом непослідовності самодержавства в формуванні інституту прав людини можуть слугувати т. зв. контрреформи 90-х рр. XIX ст. Законодавець, ігноруючи буржуазний принцип рівності прав, посилив роль дворянства в органах місцевого самоврядування, вбачаючи у ньому соціальну опору самодержавства. Станові обмеження набули настільки анахронічного змісту, що не відповідали існуючим суспільним відносинам.

Важко знайти чинник, який відіграв би більшу роль в житті людства, ніж релігія. І український народ не становить винятку. Адже християнство світоглядно вперше поставило питання про роль і місце особи в навколишньому світі. Сприймаючи людину як творіння рук Божих, християнська філософія зробила значний внесок в питання статусу особи, її унікальності й неповторності. Християнство, проголосивши ідеї рівності, справедливості, любові до ближнього, милосердя та братерства, стало першоосновою сучасної концепції правової держави. Однак сприйнявши християнство з його яскраво вираженим особистісним началом, українці не усвідомили необхідності поєднання в особистості індивідуального й соціального, а саме того вузлового моменту, що особистість є не що інше, як концентрація та персоніфікація соціальної потреби, що це є, по суті, соціальне

замовлення на той чи інший вид діяльності. І коли ми наголошуємо на дослідженні проблем прав і свобод індивіда, то не повинні зупинятися в її аналізі на соціологічному рівні. Це лише явище, а не сутність. Для того, щоб дійти до суті, слід розглянути комплекс факторів, що впливають на формування особистості.

Досліджуючи проблеми прав людини, слід звернути увагу на основні аспекти розвитку вітчизняної юридичної науки. В XIX – на початку XX ст. осередком юридичної науки були університети: Харківський, Київський, Новоросійський, а також Львівський. У дореволюційний період на юридичних факультетах університетів досліджувались теоретичні аспекти державного, цивільного, кримінального права, історії держави і права та історії політико-правової думки в Україні такими вченими-правознавцями, як Л. А. Боровиковський, М. П. Василенко, Є. В. Васьковський, М. Ф. Владимирський-Буданов, В. М. Гордон, Д. І. Каченовський, О. О. Малиновський, О. Ф. Кістяківський та Б. О. Кістяківський.

Дослідницький доробок правознавців зазначених університетів не можна оцінити однозначно, оскільки початковий процес і юридична наука базувалися на класовому підході й були тісно пов'язані з практикою державного життя. Але серед тих науковців, для яких об'єктивність наукового дослідження стала основою творчості, виокремимо проф. Київського університету Б. О. Кістяківського. Його ідеї про конституційні засади державного устрою, співвідношення права і правосвідомості, ролі закону в регулюванні суспільними відносинами, правової держави та прав людини не втрачають свою актуальність і в наш час [12, с. 11, 12].

Революційні події 1905 року змусили царя до дій, спрямованих на зменшення протистояння й соціальної напруги. Одним із таких заходів став Маніфест 17 жовтня. В Маніфесті проголошувалась необхідність скликання представницького органу й дарування підданним громадянських свобод. У Росії створились умови, пов'язані з розвитком прав людини шляхом участі як у виборчому процесі, так і в діяльності представницьких органів влади. Через залучення громадян до законотворчої діяльності створювались умови для реалізації суспільного інтересу. Модернізація кримінально-правового захисту виборчих прав відбулася в 1906 р., коли до Уложення 1845 р. було додано розділ під назвою «Про порушення свободи й правил виборів до Державної ради й Державної думи, а також проти перешкоджання їх діяльності». Закон встановлював відповідальність, пов'язану з порушенням виборчих прав через застосування насилля чи погрози, а також у випадках, коли протиправні діяння були вчинені групою осіб або представниками від влади чи громадськості під час виконання обов'язків, пов'язаних з дотриманням виборчого законодавства. Заборонялось брати участь у виборчому процесі особам, що не мали або втратили таке право, від імені іншої особи, якщо на це не було інших повноважень. Закон передбачав відповідальність за фальсифікації при підрахунку голосів, за вилучення чи пошкодження виборчих списків [13].

Аналізуючи політичні реалії періоду буржуазних революцій, дослідник, так чи інакше, не може не зачепити питання, пов'язане з феноменом політичних партій.

Політична партія становить собою специфічний продукт парламентської конституційної держави, елемент політичної системи, що заснований на функціонуванні електоральних і представницьких закладів.

Організаційно-політичний поділ суспільної думки на різноманітні ідейно-політичні фракції, зумовлений соціальною диференціацією, відбувався в боротьбі між феодализмом і капіталізмом. Таким чином, можна констатувати, що виникнення партій зумовлене поглибленням протиріч в суспільстві, яке прагнуло розвиватись у відповідності з новими соціально-економічними відносинами і державою, яка не змінювала форм та змісту свого існування. В міру того, як нові суспільні верстви, передусім радикальна буржуазія, включались у політичну боротьбу проти жорстко централізованої одноосібної влади монарха, державно-політичних привілеїв феодального стану тощо, відбувається процес формування партійно-політичних структур.

Серед невирішених проблем, що постали перед населенням багатонаціональної держави, все більшої ваги набувають ті, що пов'язані з правами та свободами особи. Зазначена проблематика була зумовлена такими політико-правовими ідеалами, що відображали інтереси різноманітних суспільних і національних спільнот імперії. В цьому контексті певний науковий інтерес, пов'язаний з дослідженням процесу еволюції прав людини, викликає аналіз соціально-економічних, державно-правових, національно-релігійних, теоретико-правових і політичних чинників, що вплинули на характер і зміст зазначеної проблематики.

Список використаної літератури

1. *Атоян О. Н.* В конфликте с государством. Крестьянское правосознание в Украине 1917-1919 годов / О. Н. Атоян. – Луганск : РИО ЛАВД, 2004. – 512 с.; Захарчук А. С. Державотворення та правотворення доби Української Центральної Ради / А. С. Захарчук. – Х. : Видавництво « Право », 2008. – 299 с.; Копиленко О. Л. «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність / О. Л. Копиленко. – К. : Либідь, 1991. – 184 с.; Копиленко О. Л. «Сто днів» Центральної Ради / О. Л. Копиленко. – К. : Україна, 1992. – 204 с.
2. *Балагура О. В.* История становления идей прав человека в Украине / О. В. Балагура [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.nbuv.gov.ua
3. *Гончаренко О. М.* Права людини в Україні : навч. посіб / О. М. Гончаренко. – К. : Знання, 2008. – С. 126.
4. *Карпачева Н. И.* Состояние соблюдения и защиты прав и свобод человека в Украине. Первый ежегодный доклад уполномоченного Верховной Рады Украины по правам человека. Третье издание / Н. И. Карпачева. – Харьков: Консум, 2002. – 494 с.
5. *Колодій А. М., Олійник А. Ю.* Права людини і громадянина в Україні : навч. осіб. / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – С. 67-69, 72-73.
6. *Захарчук А. С.* Права людини в контексті доктрини природного права періоду Української Народної Республіки й Української держави / А. С. Захарчук // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – №1. – С. 5-13.
7. *Добрянський С.* Права людини як певним чином внормована свобода (до характеристики поняття прав людини) / С. Добрянський // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : Матеріали XII регіональної науково-практичної конференції. 9-10 лютого 2006 р. – Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. – 512 с.
8. *Захарченко П. П.* Право власності на землю в Україні: інституалізація, правове забезпечення, особливості реалізації (середина XIX – перша чверть XX ст.) / П. П. Захарченко // Автореф. дис. ... доктора юрид. наук. – К. : Київський національний університет внутрішніх справ, 2009. – 40 с.
9. Государственная дума. Созыв III, сессия 3-я. Стенографические отчеты. Ч. 1-я. – СПб. : Гос. тип., 1909. – 3796 стлб.
10. Государственная дума. Второй созыв. Сессия II. Стенографические отчеты. Т. 1. – СПб. : Гос. тип., 1907. – 2008 стлб.
11. *Захарчук А. С.* Політико-правові ідеали населення Лівобережної України і Слобожанщини у виборчих кампаніях 1917 р. / А. С. Захарчук // Держава і право. Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 13. – К., 2001. – С. 53-60.
12. *Шемшученко Ю. С.* Вибране / Ю. С. Шемшученко. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. – 592 с.
13. *Мачковский Л. Г.* Преступления против основных прав человека в Уголовном уложении 1903 г. / Л. Г. Мачковский. – [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.juristlib.ru